

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahimov, I., Yuldashev, O., & Turaev, M. (2019). O'zbekistonda BRM monitoring tizimini rivojlantirish: kontseptual asos va ko'rsatkichlar. *Barqaror rivojlanish jurnali*, 12(6), 142-154. DOI: 10.5539/jsd.v12n6p142
2. Azizov, E. va Raxmanov, M. (2019). O'zbekistonda barqaror rivojlanish muammolari va imkoniyatlari: MRMDan BRMgacha. *Atrof-muhit va fan ta'limi xalqaro jurnali*, 14(9), 561-574. DOI: 10.12973/ijese.2019.488a
3. Mavlonova, N., Oybek, M., & Liu, Y. (2021). O'zbekistonda qishloq aholisini barqaror rivojlanish yo'lida kengaytirish. *Qishloqshunoslik jurnali*, 84, 232-241. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2021.03.001
4. Xodjaev, A. va Olkott, M. (2019). O'zbekistonda o'tish davri: iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish salohiyati. *Iqtisodiy o'tish muammolari*, 62(9-11), 737-746. DOI: 10.1080/10611991.2019.1707791
5. Yo'ldoshev, O. (2020). O'zbekistonda iqtisodiy o'sishning daromadlar tengsizligiga ta'siri. *Iqtisodiy rivojlanish jurnali*, 45(1), 105-129. DOI: 10.23395/jed.2020.45.1.105-129
6. Liu, Y., Qiao, H. va Mavlonova, N. (2020). Fazoviy tabaqalanish va qishloq aholi turmushi zaifligining ta'sir etuvchi omillari: O'zbekiston misoli. *Barqarorlik*, 12(23), 10017. DOI: 10.3390/su122310017
7. Hamdamov Sh. O'zbekiston Respublikasida innovatsion rivojlanish va inklyuziv o'sishning xalqaro ko'rsatkichlari tahlili/19-Xalqaro iqtisod, moliya va biznes konferentsiya materiallari to'liq maqolalar. 282-288-bet. 2020 yil Praga, Chexiya
8. Xodjaev, A. va Olkott, M. (2020). O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning siyosiy iqtisodi. *Postsovet ishlari*, 36(6), 429-445. DOI: 10.1080/1060586X.2020.1845435
9. Mansurov, S. va Sanober, F. (2021). O'zbekistonning ekologik izi tahlili. *Journal of Central Asian Environmental and Sociological Studies*, 4(1), 31-48. DOI: 10.22094/jcaess.2021.658356
10. Khamdamov, Shoh-Jakhon, et al. "ECONOMETRIC MODELING OF CENTRAL BANK REFINANCING RATE IN UZBEKISTAN." *Proceedings of the 6th International Conference on Future Networks & Distributed Systems*. 2022.

ИҚТИСОДИЙ ТАДҚИҚОТЛАРНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

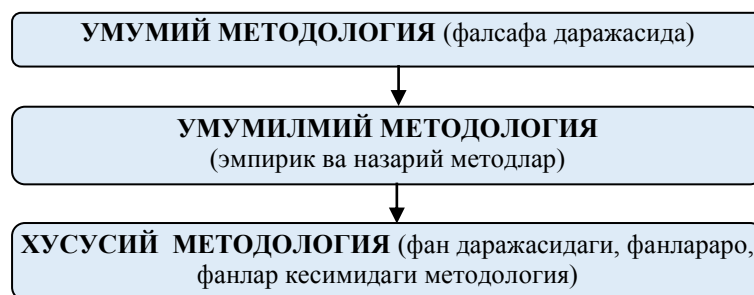
Дусмуратов Раджапбай Давлатбаевич -
ТДИУ Молиявий таҳлил ва аудит
кафедраси профессори, и.ф.д.

Янги Ўзбекистон тараққиётининг ҳозирги босқичида иқтисодий ўсишга эришиш ва аҳоли турмуш сифатини оширишнинг асосий йўналиши илм-фанни ва инновация фаолиятини ривожлантириш, инновацион технологиялар, маҳсулотлар ҳамда хизматлар кўламини кенгайтириш ҳисобланади. Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан: **«Бир ҳақиқат ҳаммамизга маълум: илм ва изланиш бўлмаган жойда ҳеч қандай ривожланиш, юксалиш ва умуман, бирор-бир соҳанинг келажаги бўлмайди»**[1], деб алоҳида таъкидланди.

Албатта, бу фикр исбот ва изоҳ талаб қилмайдиган аксиома (постулат)дир. Лекин, ривожланиш ва юксалишни таъминлайдиган илмий изланишлар самараси **иқтисодий тадқиқотларнинг** замонавий услубларини пухта ўзлаштиришини талаб этмоқда.

Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда илмий тадқиқот методологиясига бағишланган эътирофга лойиқ ўқув адабиётлари мавжуд [3,4,6 ва б.]. Лекин, уларда иқтисодий тадқиқотлар методларига алоҳида нисбат берилмаган.

Иқтисодий тадқиқотларнинг методларини ҳар хил мезонларга мувофиқ туркумлашимиз мумкин. Туркумлашнинг вазифалари, қоидага кўра, тадқиқот бирликларини турли тоифалар, синфлар ва гуруҳларга ажратишдан иборат. Бу ўз навбатида, методлардаги умумийлик, хусусийлик ва ягоналикларни очиб беради, натижада, ўрганилаётган объектнинг кейинги таҳлилини сезиларли даражада осонлаштиради. Туркумлаш мезонлари ҳам ҳар хил даражаларда бўлиши мумкин: фалсафа даражасида (диалектика ва метафизика); умумилмий даражада (назарий ва эмпирик методларга бўлиниши) ва хусусий илмий методлар (ҳар бир фан, масалан, тарих, иқтисодиёт, математика, статистика ва ш.к. бўйича) (1-расм).

1-расм. Иқтисодий тадқиқотлар методларининг туркумланиши

Лекин, фикримизча, мезонларни бундай даражалар бўйича фарқлаш иқтисодий тадқиқотлар методологияси учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас. Шу боис, бир қанча самарали туркумлашларни келтирамиз. Хусусан, илмий ва ноилмий иқтисодий методлар, назарий ва эмпирик иқтисодий методлар ва ҳ.к. Шулар негизида ҳар бир методнинг асосий ғоясини ўзлаштиришимиз муҳимдир. Бу ҳолда туркумлашнинг ўзини тадқиқот мақсадларига эмас, дидактик мақсадларга бўйсундириш керак. Умуман ҳар қандай туркумлашни ягона, сўнгги ва ўзгармас деб қараш нотўғри. Чунки, ҳар қандай туркумлаш қандайдир мақсадга эришиш учун амалга оширилади. Бизнинг мақсадимиз эса, аввало, ёш тадқиқотчиларда кенгроқ илмий-фалсафий ёндашув шакллантириб, сўнгра методларни иқтисодий тадқиқотлар учун муҳим бўлган мезонлар асосида ўргатишдан иборат. Шу боис, мавзуимизни иқтисодий тадқиқотлар методларининг энг оддий туркумланишидан бошлаймиз.

Умумий методлари – бу унинг фалсафа даражасидаги методлари, яъни фалсафанинг қонунлари ва принциплари бўлиб, улар иқтисодиёт фанлари томонидан хусусий иқтисодий тадқиқотларни амалга оширишда билвосита қўлланилиши мумкин. Бундай қонунлар ва принципларнинг қўлланилиши умумий тавсифга эга, яъни мутлақо барча иқтисодий тадқиқотларда қўлланилади.

Умумилмий методлар - иқтисодий тадқиқотларнинг барча поғоналарида қўлланилувчан бўлган иқтисодий методлар бўлиб, аммо айни чоғда фалсафий методлар ҳисобланмайди. Бундай методларга биз барча математик ва статистик методларни, эксперимент методини, кузатиш, моделлаштириш ва шу кабиларнинг айрим турларини киритамиз.

Илмий методларнинг 3-гуруҳи *иқтисодиёт фанининг хусусий методлари* ҳисобланади. Улар билишга умумий ҳолда тааллуқли бўлмасдан, муайян фан доирасидаги тадқиқот предметига бевосита ўзига тааллуқлидир. Хусусий методлар у ёки бу фаннинг умумий принципларини ишлаб чиқиш учун зарур ҳисобланади. Булар: *иқтисодий кузатиш, иқтисодий эксперимент, иқтисодий моделлаштириш, иқтисодий индукция, иқтисодий гипотезаларни тузиш, хўжалик ҳодисаларини тарихий таҳлил қилиш ва ҳ.к.*

Шундай қилиб, иқтисодий тадқиқот методларининг юқорида баён этилган учала туркуми ўзаро таъсир кўрсатишда ва ўзаро боғлиқликда бўлади ва айни чоғда ҳар

бири ўзининг функциясини бажаради.

Иқтисодий тадқиқотлар методларининг навбатдаги туркумланиши учун муҳим мезон - *илмийликни* асос қилиб оламиз. Мазкур мезонга мувофиқ иқтисодий тадқиқотларнинг барча методларини *илмий* ва *ноилмий* методларга бўлиш мумкин. Илмий метод – бу табиат ва жамиятни оқилона, далиллар билан ва тизимли тадқиқ қилиш асосида воқеликни ўрганиш услуги. Ноилмий иқтисодий методлар ноилмий иқтисодий билимларни шакллантириб, уларнинг барча турларини учта тоифага бўлиш мумкин: 1) афсонавий (мистик) иқтисодий билимлар; 2) «мафкуравий», «ҳаёлий (пуч)» иқтисодий билимлар; 3) кундалик иқтисодий билимлар.

Иқтисодий тадқиқотларнинг илмий методлари ўз навбатида *мантиқий* ва *номантиқий* методларга бўлинади. Иқтисодий тадқиқотларнинг *мантиқий методлари* – бу унинг номланишидан келиб чиқадиган бўлсак, мантиққа асосланган шаклга келтириш ва математик методлар. Мантиқий методлар кўп ҳолларда у ёки бу хўжалик муаммоларини ўрганишда қандай асослашга қараб, а) *миқдор методлари*; б) *сифат методларига* туркумланади.

Иқтисодий тадқиқотлар илмий методларининг алоҳида туркуми - *номантиқий методлар* ҳисобланади. Иқтисодий тадқиқотларнинг *номантиқий методлари* – бу ўзларининг тузилмасига кўра шаклий ва математик мантиқ билан боғланмаган, балки кўпинча унга буткул қарама-қарши методлар ҳисобланади.

Иқтисодий тадқиқотлар методларининг яна бир муҳим туркуми – бу уларнинг *эмпирик* ва *назарий* методларга бўлиниши.

Эмпирик методлар – бу иқтисодий воқеликни соғлом ҳис қилиш воситалари орқали тажриба асосида билиш методлари бўлиб, 2 та туркум: иқтисодий кузатиш ва иқтисодий эксперимент, уларнинг муҳим таркибий қисми эса амаллар (процедуралар) ҳисобланади.

Иқтисодий тадқиқотларнинг **назарий методлари** илмий иқтисодий билимлар тизимининг оқилона асосланган даражасида амал қилади. Булар: иқтисодий таҳлил (анализ), иқтисодий синтез, иқтисодий индукция, иқтисодий дедукция, иқтисодий билимлар соҳасини математикалаштириш ва шаклга келтириш, иқтисодий талқин қилиш, ҳамда иқтисодий билимлар соҳасидаги тарихий ва эволюцион таҳлил (2-расм).

2-расм. Иқтисодий тадқиқотларнинг эмпирик ва назарий методлари

Иқтисодиёт фани методларининг айрим кам тарқалган туркумларига ҳам тўхталамиз. Жумладан, Б.М.Генкин фикрига кўра, айрим ҳолларда иқтисодиёт фанининг методлари бевосита ва билвосита[2] методларга ҳам бўлинади. Бевосита (ёки, бошқача айтганда, моҳиятан) методлар – бу уларни қўллаш натижасида концепциялар, формулалар ва дастурлар шакллантириладиган методлар. Билвосита методлар – ҳар хил статистик боғлиқликларни қўллайдиган методлар[2].

Иқтисодиёт фанининг камдан-кам учрайдиган махсус методлари сифатида тизимли ва тузилмавий - функционал методларни ҳам келтиришимиз мумкин. Ю.М.Резник фикрига кўра: «*тизимли ёндашув деганда одатда илмий билишнинг назария ва методология соҳаси ва рефлексив (ўз-ўзидан рефлексивланадиган – ўз руҳий ҳолатини таҳлил қиладиган) ижтимоий амалиёт бўлиб, унинг асоси объектларнинг ташкилий тўпламини бир бутунлигича ўрганишдан иборат ва бунда уларнинг ўзаро боғлиқлиги бир бутуннинг таркибий қисмларида бўлмаган, янги уйғунлашган (интегратив) хоссаларини вужудга келтиради*»[5].

Демак, иқтисодий тадқиқотларда тизимли метод – бу иқтисодий воқеликни умумий тизимлар назарияси асосида ўрганадиган метод. Бунда ўрганилаётган иқтисодий ҳодисалар тузилма ва элементларга ажратилади, тизимлар типлари, элементларнинг моҳияти ва шу кабилар тадқиқ қилинади.

Хулоса. 1. Иқтисодий тадқиқотлар илмий методларини жуда хилма-хил мезоналар бўйича туркумланади: 1) *поғонаси бўйича*: а) умумий, б) умумилмий ва в) хусусий методлар; 2) *илмийлиги бўйича*: илмий ва ноилмий методлар; 3) *мантиқийлиги бўйича*: а) мантиқий методлар; б) номантиқий методлар; 4) ўз навбатида *мантиқий методлар*: а) сифат методлари; б) миқдор методлари.

2. Энг аҳамиятлиси - иқтисодий методларни *эмпирик* ва *назарий* методларга бўлиш ҳисобланади. *Биринчисига* иқтисодий кузатиш, иқтисодий эксперимент ва иқтисодий ўлчаш, *иккинчисига* - иқтисодий анализ, иқтисодий синтез ва иқтисодий индукция, иқтисодий дедукция, иқтисодий аналогия, иқтисодий моделлаштириш, иқтисодий талқин қилиш (интерпретация), математик метод, статистик метод ва иккита генетик метод - эволюцион ва тарихий методлар киритилади.

3. Иқтисодиёт илмида камдан-кам учрайдиган бевосита ва билвосита методлар; тизимли ва тузилмавий - функционал методлар ҳам алоҳида долзарблик касб этмоқда.

4. Ва ниҳоят, диссертация ишида тадқиқот методларини қуйидагича шакллантиришни тавсия этамиз:

а) *умумий методлар*;

б) *умумилмий методлар*;

в) *хусусий*, яъни бевосита тадқиқот мавзуси доирасида шакллантирилган *методлар*.

Манба ва фойдаланилган адабиётлар:

1. Ш.Мирзиёев. *Ризқ-рўзимиз бунёдкори бўлган қишлоқ хўжалиги ходимлари меҳнатини улуғлаш, соҳа ривожини янги босқичга кўтариш-асосий вазифамиздир.* <https://staff.tiiame.uz/storage/users>.

2. Генкин Б.М. *Введение в метаэкономику и основания экономических наук.* Курс лекции, М., 2002, 384 с.

3. А.Раджапов. *Илмий тадқиқот асослари, О`қув қо`лланма, «Тafakkur bo`stoni», Toshkent-2012,*

4. И.Сайфназаров ва б. *Илмий тадқиқот методологияси. Ўқув қўлланма.* – Т.: «Iqtisodiyot», 2019. – 226 бет

5. Резник Ю.М. *Введение в социальную теорию. Социальная системология.* – М., 2003. -С. 328.

6. Shermuxamedova N. *Илмий тадқиқот методологияси.* – Toshkent: «Noshir», 2021. – 480 б.